

«Η ΑΡΡΩΣΤΙΑ ΤΗΣ ΝΙΟΤΗΣ» Ή ΣΥΝΤΟΜΕΣ ΣΚΕΨΕΙΣ ΓΙΑ ΤΟ ΕΡΓΟ ΠΟΙΗΣΕΩΣ ΕΑΥΤΟΥ ΚΑΙ ΚΟΣΜΟΥ*

ΓΕΡΑΣΙΜΟΣ ΣΤΕΦΑΝΑΤΟΣ

* Εισήγηση στη διημερίδα με θέμα «Η νεολαία στην Ελλάδα σήμερα» που διοργανώθηκε από το Κέντρο Πολιτικών Ερευνών του Παντείου Πανεπιστημίου στο πλαίσιο των Σεμιναρίων της Ερμούπολης (6-7 Ιουλίου 2009).

Ο Γεράσιμος Στεφανάτος είναι ψυχαναλυτής.

Από τη γέννηση στο θάνατο και από τη νιότη στο γήρας, σε όλη τη διάρκεια της ύπαρξής του στην ψυχική σκηνή, το υποκείμενο ποτέ δεν σταματά να «ποιεί, ποιούμενο», σε μία κίνηση ιδιοποίησης-αποποίησης των στοιχείων που το συνιστούν ως ερώτημα, αλλά και ως πρόταγμα, σαν αυτό που είναι κι αυτό που δυνητικά θα γίνει.

Η ακατάπαυστη μεταβλητότητα που επιβάλλει η ίδια η συνθήκη του ζώντος δίνει το μέτρο του συνεχούς έργου κατασκευής-ανακατασκευής που επιτελεί η ψυχή επί των παραστάσεων που η ίδια πλάθει για τις σχέσεις με το σώμα της, τον κόσμο και τον άλλο. Η ύπαρξη της ψυχικής ζωής προϋποθέτει την παραστασιακή δραστηριότητα του ψυχικού οργάνου, ενώ η ενόρμηση Θανάτου στοχεύει στο σβήσιμο των ψυχικών εγγραφών.

Στο έργο λοιπόν της παραστασιακής δραστηριότητας, στις ψυχικές εγγραφές, στο σχηματισμό απεικονιστικών και λεκτικών παραστάσεων, στο συνεχή μετασχηματισμό τους, στις μεταξύ τους συνδέσεις, αποσυνδέσεις, επανασυνδέσεις και στη συνακόλουθη ανακατανομή της ψυχικής ενέργειας, συναντάμε ένα επίπεδο θεμελιακών διεργασιών ψυχικής ποίησης. Φορέας και ενεργός παράγων είναι ένα ομι-

λούν και επιθυμούν υποκείμενο, το οποίο παρά τον ριζικό διχασμό του και τη θεμελιακή εξάρτηση από την επιθυμία και τον λόγο του άλλου, παρά τις ενορμητικές, συγκρούσεις και τις αντινομικές βλέψεις των ψυχικών αρχών, συστημάτων και λειτουργιών που το συναπαρτίζουν, τείνει διαρκώς -αυτοαναφερόμενο και αυτοστοχαζόμενο- να ιδιοποιηθεί το νόημα των δυνάμεων που το καθορίζουν. Ενώ διατηρείται πάντα η έλλειψη, το ανέφικτο της πλήρους ανάκτησης.

Εικονοποιώντας, λεκτικοποιώντας και αυτοερμηνεύοντας, κάνοντας ρητή τη φαντασίωση και ονομάζοντας τα συναισθήματα, το υποκείμενο προσπαθεί, μέσω της άρθρωσης ενός πρώτου ενικού προσώπου του λόγου, ενός «εγώ», να μετατρέψει σε ψυχική ιστορία τις διαδοχικές και ταυτίζουσες συναντήσεις του με το αντικείμενο. Κάθε φορά διατηρεί την αυταπάτη ότι πρόκειται για την τελευταία φορά. Θέλει να ελπίζει ότι οι επενδύσεις των αντικειμένων που υποβαστάζουν την επιθυμία του θα παραμείνουν επιτέλους σταθερές και κερδοφόρες στο χρηματιστήριο των αξιών που καθορίζουν τα ιδανικά του. Φρούδα βεβαίως ελπίδα, εφόσον η παγίωση των ψυχικών επενδύσεων και η μονιμότητα του αυτοβιογραφικού σχήματος είναι ασύμβατες με την συνέχιση τη ζωής, το μεταβλητό και απρόβλεπτο που τη χαρακτηρίζουν.

Μεταβλητότητα και αλλαγή είναι τα κύρια χαρακτηριστικά της μετάβασης από την παιδική στην ενήλικη ζωή. Είναι η περίοδος των μεγάλων ψυχικών, σχεσιακών και ταυτιστικών ανακατατάξεων, ο κατεξοχήν χρόνος της έντονης αναζήτησης εαυτού μέσα στην απολυτότητα και την παραφορά της νιότης. Η διεκδίκηση ενός ατομικού προτάγματος, με βίαιο ή διαμεσολαβημένο τρόπο, συμβαδίζει με ένα καινούργιο βλέμμα στον κόσμο που διερευνά το άγνωστο της νέας πορείας και κάποιες φορές στραβώνει. Στην εφηβεία οξύνονται, περισσότερο από ποτέ, τα εσωτερικά και εξωτερικά εμπόδια στην διαρκή απαίτηση υποκειμενικής ιδιοποίησης του σώματος, της σκέψης, της επιθυμίας, της ατομικής ιστορίας και του κοινωνικο-ιστορικού κόσμου που μας περιβάλλει, σε αυτή την πάντα ελλιπή διαδικασία υποκειμενοποίησης που ονομάζω *έργο ποιήσεως εαυτού και κόσμου*.

Από την εμπειρία της αλλαγής στο ψυχικό αδιέξοδο
Νομοτελειακή καθολικότητα και απροσδιόριστη μοναδικότητα επικαθορίζουν το μυθιστόρημα της ενηλικίωσης του ανθρώπου. Κάθε φορά εξαρτάται από τη δυνατότητα ή την αδυναμία να ανταπεξέλθει στους βιολογικούς νόμους και τους κοινωνικούς κώδικες, που ορίζουν το πέραςμα στην εφηβεία και την ενήλικη στη συνέχεια ζωή.

Η εφηβεία είναι το σύνολο των ψυχικών διεργασιών που επιτελούνται επί της ήβης (όπως συνδηλώνει η ετυμολογία της λέξης *εφ-ηβεία*), επί των φαντασιακών και συμβολικών σημασιών που την επικαθορίζουν σε κάθε πολιτιστικό μόρφωμα. Όσο ισχύει ότι υπάρχει ένας βιο-

λογικός ντετερμινισμός της ήβης, άλλο τόσο ισχύει ότι ο τρόπος με τον οποίο θα βιωθεί και θα ενσωματωθεί η ήβη από το υποκείμενο είναι κάθε φορά μοναδικός, εγγράφεται σε μια ατομική και οικογενειακή ιστορία και υπακούει σε ασυνείδητες ψυχικές αιτιότητες.

Το πέρας αυτής της σύνθετης ψυχικής εργασίας, που παραμένει πάντοτε και για όλους ατελής, οδηγεί στην ιδιοποίηση του γενετήσιου πλέον σώματος, στην αναγνώριση της διαφοράς αλλά και της συμπληρωματικότητας των φύλων, στην απόκτηση μιας σεξουαλικής ταυτότητας υπό συνεχή κατασκευή και στην κατάκτηση μιας σχετικής ανεξαρτησίας. Η ενσωμάτωση, τέλος, του κοινωνικού κώδικα στη συμβολική του εκδοχή θα όφειλε να αποτρέψει μία παθητική και κονφορμιστική αποδοχή του ώστε να μπορέσει ο έφηβος ως επιθυμούν, ομιλούν και σκεπτόμενο υποκείμενο να βρει τη δική του θέση στη διαδοχή των γενεών και στο χώρο του πολιτιστικού μορφώματος.

Ωστόσο, κάθε εφηβεία ενέχει πάντα μια τραυματική δυνητικότητα στο βαθμό που συνιστά μια *επικίνδυνη* όσο και *προνομιακή* φάση *μετασχηματισμού*. Η εφηβεία ως συμπερασματικός χρόνος μιας ταυτιστικής και λιβιδινικής φάσης, αυτής της παιδικής ηλικίας, είναι η χρονική και λογική στιγμή όπου το *εγώ του λόγου και της σκέψης* επαναδιαπραγματεύεται τα σωματικά και ψυχικά παιδικά του βιώματα.

Δύσκολη αλλά αναγκαία επ-ανα-διαπραγμάτευση που συνδέεται άμεσα με την επιστροφή του απωθμένου αλλά και με τη δυνατότητα ανασυγκρότησής του σ' αυτή τη φάση που χαρακτηρίζεται από τη βίαιη εισβολή του σεξουαλικού, την έντονη αισθητηριακότητα του σώματος της ήβης και την αναζωπύρωση της αιμομικτικής και πατροκτόνου επιθυμίας. Θυμηθείτε τις *Αναστατώσεις του οικότροφου Ταίρλες*, όπως τις απόδωσε ο εικοσιπεντάχρονος τότε Μούζιλ. Και ως ένα βαθμό, ο Ταίρλες είναι εν σπέρματι ο Ούλριχ, ο κατοπινός *Άνθρωπος χωρίς ιδιότητες* του ιδίου συγγραφέα.

Το εγώ του εφήβου, μετασχηματιζόμενο, επιχειρεί μία αναδρομική και αιτιολογική νοηματοδότηση του παιδικού βιώματος, καθιστώντας υπεύθυνο το παρελθόν αλλά και τους γονείς ως κυρίαρχες φιγούρες αυτού του παρελθόντος που κατασκευάζει-ανακατασκευάζει σαν αιτία και καταγωγή της ύπαρξής του.

Η επανερμηνεία των ψυχικών εγγραφών σεξουαλικής και επιθετικής υφής, η αναμόχλευση των «παιδικών σεξουαλικών θεωριών», των καταγωγικών μύθων και του «οικογενειακού μυθιστορήματος», η επανεξέταση της μητρικής ερμηνείας του κόσμου και του σωματοψυχικού παιδικού βιώματος, όλη αυτή η αυτο-δημιουργική εργασία κατασκευάζει ιστορία, αναμνήσεις και παρελθόν άρα και μέλλον. Ταυτόχρονα, όμως, τροποποιεί τη σχέση του εγώ με την μέχρι τώρα ψυχική του συγκρότηση.

Αυτή τη διαφορά εαυτού προς εαυτόν, ο έφηβος καλείται όχι μόνο να δεχθεί αλλά και να επεξεργαστεί, επενδύοντας την αλλαγή στον ψυχικό του χώρο. Επενδύοντας δηλαδή την παραστασιακή εκπροσώπηση της μεταβαλλόμενης σχέσης με το σώμα του, τον κόσμο και τον άλλον. Υπό τον όρο, όμως, ότι κάθε μεταβολή θα σεβαστεί τον ταυτιστικό πυρήνα που διασφαλίζει τη χρονική και ιστορική του συνέχεια, τις θεμελιακές δηλαδή επενδύσεις που εγγυώνται την σταθερότητα της θέσης του εγώ στο συμβολικό πεδίο και τη διαδοχή των γενεών. Αυτή, ακριβώς, η σταθερότητα διαταράσσεται από ρήξεις και καταρρεύσεις που απειλούν την ψυχική συνέχεια του υποκειμένου στη δύσκολη φάση της εφηβείας.

Από την ανεξαρτητοποίηση στις νεο-εξαρτήσεις

Σε όλες αυτές τις διεργασίες οι γονείς ενυπάρχουν ως εσωτερικά αντικείμενα αγάπης-μίσους και ως ταυτιστικά πρότυπα. Αποτελούν μέρος του ψυχικού κεφαλαίου του εφήβου. Οι πρώιμοι δεσμοί με τα γονεϊκά αντικείμενα αποτελούν το πλαίσιο και τη μαγιά της ενορμητικής και ναρκισσιστικής δόμησης κάθε υποκειμένου, στοιχειοθετώντας μία *αξεπέραστη αρχική εξάρτηση και ένα αντίστοιχο μίσος* για ό,τι και όσα το υποχρεώνουν από γεννησιμιού του να αγαπιέται και να αγαπά.

Η *προβληματική της εξάρτησης-ανεξαρτητοποίησης* αποτελεί το υπόστρωμα των συγκρούσεων που διαδραματίζονται με ηχηρό ή υπόκωφο τρόπο στην οικογενειακή σκηνή και μεταφέρονται στη σχολική τάξη και το κοινωνικό πεδίο. Μνημονεύοντας ένα γνωστό ψυχαναλυτή, τον Winnicott² θα πω ότι το μέγαλμα του εφήβου βιώνεται ασυνειδήτως από τους γονείς ως επιθετική πράξη εκ μέρους του. Αντίστοιχα στο ασυνείδητο του εφήβου κυριαρχεί το θέμα του φαντασιακού φόνου των γονέων και του συνακόλουθου θριάμβου που θα οδηγούσε στο ξεπέρασμα της εξάρτησης και στην κατάκτηση της ωριμότητας. Όσο *αναγκαίο είναι για τον έφηβο να συμβολοποιήσει τον φόνο των γονέων ώστε να αποφύγει τις φαντασιακές ενοχές και την αντιστροφή του φόνου σε δική του αυτοκαταστροφή*, άλλο τόσο *απαραίτητο είναι οι γονείς να επιζήσουν ως γονείς απ' αυτή την επίθεση*, ώστε ακόμη κι αν δεν ευνοήσουν την εξέλιξη του εφήβου, τουλάχιστον να μην την εμποδίσουν.

Στους παθολογικούς οικογενειακούς αστερισμούς οι αλλαγές της εφηβείας βιώνονται με καταστροφικό τρόπο διότι απειλούν εγκατεστημένους λιβιδινικούς δεσμούς, διαταράσσουν παγιωμένες σχέσεις και καθηλωτικές ταυτίσεις. Οι προσπάθειες του εφήβου να ανταποκριθεί με κάθε τρόπο στην νέα κατάσταση, οι αλλαγές στην εξωτερική εμφάνιση και συμπεριφορά, τα εμβλήματα της νεολαίας που υιοθετεί (τατουάζ, σκουλαρίκι, ιδιαίτερη αργκό κ.λπ.), με δυο λόγια όλο του το «look» αποτελεί σε αυτές τις ιδιαίτερες περιπτώσεις μια απατηλή εικόνα. Μια εικόνα που καθρεφτίζει την εύθραυστη ναρκισσιστική επέν-

δυση ενός εγώ σε διαρκή απειλή κατάρρευσης από την ίδια την προσπάθειά του να ανεξαρτητοποιηθεί από τα αντικείμενα που το στήριξαν και τις ταυτίσεις που το έθρεψαν.

Το χρονικό αυτής της αδύνατης ανεξαρτητοποίησης σημαδεύεται από επαναληπτικές απόπειρες του εφήβου να αποκόψει τους αλλοτριωτικούς δεσμούς κόβοντας κομμάτια από τη δική του σάρκα. Αυτοακρωτηριαζόμενος, θυσιάζοντας ολόκληρα τμήματα του ψυχισμού του και της ιστορίας του, σαμποτάροντας πολλαπλούς τομείς δημιουργικότητας, επιδόσεων και δεξιοτήτων επειδή ακριβώς είχαν επενδυθεί από τους γονείς, καταφεύγοντας σε νεο-εξαρτήσεις από ουσίες, από θανατηφόρες σχέσεις και συμπεριφορές ο διαταραγμένος έφηβος επιχειρεί, σε τελευταία ανάλυση, να προστατευθεί από εξαρτητικούς ψυχικούς δεσμούς και αδύνατα πένθη.

Οι γονείς σε αυτές τις παθολογίες μοιάζει να μοιράζονται την κρίση με τον έφηβο σε ένα είδος ψευδούς αμοιβαιότητας στο εσωτερικό μιας οικογένειας όπου οι απαγορεύσεις αποφεύγονται, οι διαφορές των φύλων και των γενεών απαλείφονται, οι διακριτοί γονεϊκοί ρόλοι συγχέονται. Υπάρχει ακόμη, ένας ασυνείδητος και ορισμένες φορές συνειδητός φθόνος για τον έφηβο που φαντασιακά τοποθετείται στο απόγειο της ζωτικής δύναμης και των σεξουαλικών ορμών, ενώ παραλλήλως εμφανίζεται μια αναζωπύρωση αιμομικτικών επιθυμιών.

Σε αυτό το ασφυκτικό πλαίσιο οι γονείς καταφεύγουν σε επιδιορθωτικές συμπεριφορές που ενώ στο συνειδητό επίπεδο απευθύνονται στην αντιμετώπιση των δυσκολιών εφήβου, κατ' ουσίαν αφορούν τη δική τους εφηβεία. Οι μαζικές αυτές ταυτίσεις με τον έφηβο εμποδίζουν κάθε αποστασιοποίηση και οδηγούν στην παγίωση παθολογικών ισορροπιών.

Σε αυτούς τους οικογενειακούς αστερισμούς η ενδο-ψυχική επεξεργασία δεν ευνοείται, το άγχος του εφήβου αντιμετωπίζεται με την διαρκή στήριξη του εξωτερικού και εξαρτητικού γονεϊκού αντικειμένου, ενώ το συνολικό πλαίσιο εξάρτησης συμπληρώνεται από αλόγιστες παροχές και την υλική αντί της ψυχικής στήριξης του εφήβου.

Στις συνθήκες αυτές, η *εξωτερίκευση της ψυχικής διαμάχης στο σώμα και στην καθημερινή πραγματικότητα είναι αναπόφευκτη*. Αψηφώντας και ψηλαφώντας την φυσική αίσθηση του θανάτου, υποκείμενος στη σαγήνη της συμπεριφοράς υψηλού ρίσκου, ερωτοτροπώντας τελικά με το θάνατο, ο έφηβος μοιάζει να αναζητά απελπισμένα στην εξωτερική πραγματικότητα την δυνατότητα να επιβιώσει ψυχικά, να ενοποιήσει τις ταυτίσεις του και να ενσωματώσει την εικόνα του σώματός του.

Η πράξη έρχεται, ακριβώς εδώ, να βραχυκυκλώσει αμυντικά το πεδίο των ψυχικών παραστάσεων, της φαντασίωσης και της επιθυμίας. Οι «κόντρες» των νεαρών μοτοσικλετιστών, η *overdose* των τοξικομανών, η απεργία πείνας και ζωής των ανορεκτικών, οι επαναληπτικές από-

πειρες αυτοκτονίας, τα υψηλού ρίσκου λεγόμενα αθλήματα όπου ρέει άφθονη η αδρεναλίνη, οι εξαντλητικές μέχρι θανάτου σωματικές συμπεριφορές αποτελούν τρόπους μέσω των οποίων ο έφηβος επιχειρεί να θέσει υπό απόλυτο έλεγχο τον άλλο. Όταν αποτυγχάνει, τότε χάνεται μέσα σ' αυτόν, συγχέεται και συγχωνεύεται με αυτόν (όπως στην τοξικομανία), προκειμένου να προστατευτεί από την φόρτιση και τη βία της σχέσης με το πρωταρχικό αντικείμενο.

Η εξωτερική πραγματικότητα έχει για την ψυχή, στενούς δεσμούς με τη σωματική πραγματικότητα. Η καταφυγή στην υλικότητα των σωματικών ορίων, ουδών και αντοχών είναι η μόνη λύση που απομένει ορισμένες φορές στο υποκείμενο για να γλυτώσει από την υπέρμετρη ψυχική κυριαρχία και τον έλεγχο του άλλου.

Το επείγον της απόδειξης ότι παραμένει στη ζωή με δική του επιθυμία ενώ συγχρόνως εκτίθεται στον θάνατο, οδηγούν δραματικά τον εξαρτημένο έφηβο στην αγνόηση και της σωματικής του πραγματικότητας.

Από το προσωπικό πρόταγμα στη κατασκευή μιας κοσμοθεωρίας

Αυτά τα αδιέξοδα και τα εμπόδια στο έργο ποιήσεως εαυτού, επαναθέτουν το ζήτημα των ορίων και των πλαισίων, επιτρέποντας την εγκατάσταση ενός συνεχούς μεταξύ φυσιολογικού-παθολογικού που διευρύνει τον ορίζοντα της κατανόησης. Δείχνουν ακόμη, ότι υπάρχει ανάγκη από σαφή, σταθερά αλλά εύκαμπτα οικογενειακά, εκπαιδευτικά, νομικά, πολιτισμικά, θεραπευτικά πλαίσια, ώστε ο νέος να τα χρησιμοποιήσει ποικιλοτρόπως και το υπογραμμίζω σύμφωνα με τις ανάγκες του. «Να τα χρησιμοποιήσει σύμφωνα με τις ανάγκες του» δεν σημαίνει υποχρεωτικά και να τα αποδεχθεί.

Το όποιο θεσμικό πλαίσιο μπορεί να γίνει αντικείμενο επίθεσης. Γι' αυτό οι εκπαιδευτικοί και οι ειδικοί, όπως οι γονείς, οφείλουν να επιζήσουν από την επίθεση ώστε να μην μετατραπεί ο φαντασιακός τους φόνος από τον έφηβο, σε δική του αυτοκαταστροφή.

Με άλλους όρους απαιτείται ένας συμβολικός φόνος των πολλαπλών, εξιδανικευμένων γονεϊκών μορφοειδών. Το μέλλον του εφήβου εξαρτάται από τη δυνατότητα να προβάλει στον χρόνο ένα πρόταγμα αντίστοιχο σε δικές του πλέον αξίες και ιδανικά, ικανό να υποβαστάζει την ταυτιστική του αναζήτηση και υποσχόμενο έναμεπίδομα μελλοντικής ευχαρίστησης που να αντισταθμίζει τις δυσκολίες του παρόντος και το απρόβλεπτο των επερχομένων αλλαγών.

Αυτό το προσωπικό πρόταγμα του εφήβου συνδέεται με μια νέα, δική του, θεώρηση του Κόσμου και του κόσμου του. Ένα νέο βλέμμα στον κόσμο, μια νέα θεώρηση του κόσμου, έκφραση προσφορότερη από τη λέξη κοσμοθεωρία που θεωρώ ότι υποβαθμίζει την υποκειμενική διάσταση της Καντιανής προελεύσεως *Weltanschauung*. Ο Φρόιντ στην ΧΧΧVη από τις Νέες διαλέξεις εισαγωγής στην

ψυχανάλυση δίνει τον δικό του ορισμό τονίζοντας ότι «μία *Weltanschauung* είναι μια διανοητική κατασκευή, η οποία με αφετηρία μία υπόθεση που κυριαρχεί στο όλον, επιλύει με ομοιογενή τρόπο άπαντα τα προβλήματα της ύπαρξης μας». Προσθέτει δε, ότι η κατοχή μιας κοσμοθεωρίας αποτελεί ιδανική επιθυμία των ανθρώπων και ότι η πίστη σε αυτή δίνει στόχους και καθησυχάζει.³ Αμφίσημη η μοίρα κάθε κοσμοθεωρίας, θα σχολίαζα, αφενός να γίνεται στήριγμα υπαρξιακό και ταυτόχρονα κλείσιμο και σταμάτημα της αναζήτησης.

Ωστόσο η κατασκευή μιας κοσμοθεωρίας στην εφηβεία έχει δομοποιητική λειτουργία. Δηλώνει την έμμεση αποδέσμευση από τις γονεϊκές αξίες και επιθυμίες, επιτρέπει την επένδυση συλλογικών ιδανικών, σηματοδοτεί την πορεία προς την αυτο-επικύρωση, την αυτονόμηση και δυνητικά οδηγεί σε αυθεντικές υπαρξιακές επιλογές. Μια κοσμοθεωρία, όμως, μπορεί να αποτελεί και σημάδι κλεισίματος του εφήβου σε ένα στεγανό αμυντικό σύστημα δύσκολα ή καθόλου μετατρέψιμο στη συνέχεια. Η ιδεολογικοποίηση των πάντων δεν δηλώνει μετουσίωση αλλά αμυντική διανοητικοποίηση και απο-σεξουαλικοποιημένη αφηρημένη σκέψη, αποκομμένη από τις αισθητηριακές και ενορμητικές της ρίζες.

Οι τροποποιήσεις των απαιτήσεων του υπερεγώ και οι αλλαγές των ιδανικών του εγώ που σημαδεύουν το τέλος της εφηβείας οφείλουν -καλώς έχόντων των πραγμάτων- να γίνουν στον ενδιάμεσο χώρο δημιουργικότητας που εγκαθίσταται μεταξύ αυταπάτης και αυτεπίγνωσης. Ίσως σημάδι ενηλικίωσης να είναι η βραδεία και πάντα ατελής εκμάθηση της αμφιβολίας, η συγκρουσιακή συνοίκηση της αβεβαιότητας με τη βεβαιότητα των πεποιθήσεων και με τη γνώση.

Όπως και να έχουν τα πράγματα, η νέα θεώρηση, το νέο βλέμμα του εφήβου στον κόσμο του, μοιραία οδηγεί στα σταυροδρόμια του ψυχικού με τον κοινωνικο-ιστορικό κόσμο.

Η διασταύρωση του «κοινού» με τον «ίδιο» κόσμο

Η κοινωνία, η ιστορία, ο πολιτισμός δεν αποτελούν απλά και μόνο ένα εμπειρικό και ρεαλιστικό εξωτερικό πλαίσιο για μια διαλεκτική υποκειμένου- Μεγάλου Άλλου που θα παιζόταν σε μια διάσταση ετερογενή και τελικά υπερβατική. Αντίθετα συμμετέχουν και προσφέρουν στο εγώ αντικείμενα, παραστάσεις και σημασίες με τις οποίες μπορεί να παραστήσει τον Κόσμο και τον κόσμο του.

Το νόημα, εκτός κι αν θεωρηθεί ως απολύτως ιδεατό, δεν μπορεί να γίνει αντιληπτό παρά μόνο στον ορίζοντα του κοινωνικο-ιστορικού κόσμου και στις θεσμισμένες όψεις του. Ψυχή και κοινωνία είναι αδιαχώριστες, μολονότι ριζικά μη αναγώγιμες η μία στην άλλη.

Η εσωτερίκευση των κοινωνικών φαντασιακών σημασιών και ο αναγκαίος εκκοινωνισμός της ψυχής, επέμενε ο Καστοριάδης στο έργο του,⁴ συνοδεύονται από βίαιες

διαδοχικές ρήξεις, ενώ σε αντίτιμο η κοινωνία μέσω της εκπροσώπησης της από το γονεϊκό ζεύγος προσφέρει νόημα, ταυτιστικά πρότυπα και αντικείμενα που δίνουν διέξοδο στις ενορμήσεις και στις επιθυμίες. Ακόμη περισσότερο, θα πρόσθετα, προσφέρει στο υποκείμενο τη θεμελιώδη πεποίθηση ότι ανήκει σε ένα σύνολο, σε αυτό που συνιστά το ανθρώπινο είδος.

Το χωρίς-ακόμη-λόγο-παιδί στην επαφή του με τον μητρικό άλλον δεν συναντά απευθείας το Πραγματικό του Λακάν στην καταστατική του αδυνατότητα,⁵ αλλά μια ανθρώπινη πραγματικότητα ήδη διαμορφωμένη, ερμηνευμένη και παραστασιοποιημένη από την ψυχική δραστηριότητα της μητέρας. Η λογοφόρος μητέρα μαζί με το λόγο, την επιθυμία και το μαστό, φέρει, μεταφέρει και μεταδίδει πολλές χιλιετηρίδες ανθρώπινης κοινωνικο-ιστορικής εξέλιξης.

Οι κοινωνικές φαντασιακές σημασίες αποκωδικοποιούν τα στοιχεία της κουλτούρας, του πολιτισμού και του κοινωνικού που συναντώνται ποικιλοτρόπως στο ατομικό ασυνείδητο. Η ψυχή μέσω διεργασιών μετουσίωσης που προσπερνά, αντικαθιστά τα δικά της ιδιαίτερα αντικείμενα επένδυσης –συμπεριλαμβανομένης της εικόνας του εαυτού της– από άλλα αντικείμενα κοινωνικώς καταξιωμένα, που γίνονται πλέον μέσον και αιτία ευχαρίστησης.

Αυτή η διατομή στα σημεία διασταύρωσης του ιδίου με τον κοινό κόσμο, προϋποθέτει αφενός το έργο της ριζικής φαντασίας της ψυχής που δίνει την δυνατότητα του *quid pro quo*, την δυνατότητα δηλαδή να βλέπει κανείς μέσα σε ένα πράγμα ένα άλλο πράγμα, αφετέρου το κοινωνικό φαντασιακό που δημιουργεί και θεσμίζει μορφές και σημασίες που η ψυχή αδυνατεί από μόνη της να κάνει να υπάρξουν.

Από τον Οιδίποδα στον Νάρκισσο και την απο-υποκειμενοποίηση

Στις μέρες μας, η υποτιθέμενη ορθολογιστική κυριαρχία επί παντός επιστητού –φύση, επιστήμη, ανθρώπινο ον– αποτελεί κεντρικό στοιχείο του κοινωνικού φαντασιακού. Το στοιχείο αυτό που για τον Καστοριάδη αποτελούσε την καπιταλιστική διάσταση των σύγχρονων δυτικών κοινωνιών, μεταφράζεται από το άτομο σε μια απελπισμένη αναζήτηση ισχύος και απατηλής παντοδυναμίας. Το ξέφρενο κυνήγι του κέρδους γίνεται αυτοσκοπός και η κατανάλωση παντός είδους εμβληματικών «αγαθών» αποσυνδεδεμένων από κάθε λειτουργικότητα προσδίδει κίβδηλη αξία, πλαστή προσωπική και κοινωνική αναγνώριση, επιβολή και υποθετική απόλαυση. Ακόμη χειρότερα, κάθε άρνηση ή αδυναμία ανταπόκρισης σε αυτές τις απαιτήσεις οδηγεί μοιραίως σε διάφορες μορφές και βαθμούς περιθωριοποίησης.

Ο σημερινός άνθρωπος αναγκάζεται να ζει στα όρια των δυνάμεών του και υπεράνω των μέσων που διαθέτει.

Μοιάζει να ζει με πιστωτικά δάνεια ψυχικής και σωματικής αντοχής που η αποπληρωμή τους γίνεται αδύνατη.

Το γενικευμένο όμως αίτημα για ισχύ και παντοδυναμία απελευθερώνει μια ιδιάζουσα αυτοκαταστροφικότητα. Το βλέμμα αποσυνδέεται από το εσωτερικό ψυχικό τοπίο και οι ψυχικές διαμάχες μετατίθενται στην εξωτερική και την σωματική πραγματικότητα. Η πράξη υποκαθιστά τη σκέψη και αποφεύγεται παντοιοτρόπως η ψυχική επεξεργασία των αλληλοσυγκρουόμενων επιθυμιών, των περιορισμών και των απαγορεύσεων που συγκροτούν την ανθρώπινη υποκειμενικότητα. Το άτομο προσπαθεί να αρνηθεί τις αναπόφευκτες διαφορές μεταξύ των φύλων και ανάμεσα στις γενεές. Αποστρέφεται κάθε εμπειρία δυσαρέσκειας και ματαίωσης που σχετίζεται με την ψυχοσεξουαλική του οντότητα. Θέλει να αγνοεί ότι το άγχος είναι σύμφυτο με την ανθρώπινη συνθήκη και ότι η έλλειψη γεννά και τροφοδοτεί την επιθυμία.

Μοιάζει στις μέρες μας ο μύθος του Οιδίποδα να παραχωρεί τη θέση του στο μύθο του Ναρκίσσου. Το πανανθρώπινο οιδιπόδειο πλέγμα επιθυμιών και απαγορεύσεων που δομεί το υποκείμενο και εκκοινωνίζει την ψυχή, τείνει να υποκατασταθεί από το θανατερό καθρέφτισμα του Ναρκίσσου στην απατηλή εικόνα ενός αυτάρκη και παντοδύναμου εαυτού.

Ωστόσο, η αναζήτηση νοήματος και αιτιότητας, όπως και η δυνατότητα ψυχικής και ηθικής στήριξης του ατόμου, εγγράφονται υποχρεωτικά και πάντα στο σχεσιακό πεδίο, στο χώρο μιας αναγκάιας αλλά διαρκώς απειλούμενης δι-υποκειμενικότητας.

Ο ναρκισσισμός όντας αγάπη του εαυτού επικεντρωμένη στην ίδια του την εικόνα αντιτίθεται στο ρίσκο του σχεσιακού, όπως και στην αναγνώριση του συμβολικού χρέους που συνδέει το υποκείμενο με το ανθρώπινο σύνολο. Μέσω ενός άλλου της ετερότητας, ενός «διαφορετικού-όμοιου», ενός *Nebenmensch* τον ονομάζει ο Φρόιντ στο Σχεδιάσμα για μια επιστημονική ψυχολογία,⁶ γίνεται δυνατή η μετάβαση από το μοναδικό, το προσωπικό και ιδιαίτερο, στο κοινό, το κοινωνίσιμο και δημόσιο. Μέσω ενός άλλου γίνεται δυνατή η μετάβαση από την ιδιόλεκτο στην κοινόλεκτο, σε μια γλώσσα συμβατή με το λόγο και τη λογική του συνόλου, αλλά και ικανή να σκεφτεί αυτήν την λογική.

Όταν, όμως, το σύμφυτο με την ανθρώπινη ύπαρξη σχεσιακό στοιχείο υφαρπάζεται –λόγω ατομικής και συλλογικής αμυντικής θωράκισης– τότε η δυσκολία του ανθρώπου να ζήσει τον πολιτισμό του αντικειμενοποιείται, ποσοτικοποιείται, και μεταφράζεται με όρους σχεσιακής βιολογίας. Ο αλόγιστος εκβιολογισμός της ανθρώπινης ύπαρξης –άλλο μεγάλο θέμα προς συζήτηση που προς το παρόν μας υποχρεώνει σε νεολογισμούς– διαφεύγει από τις πραγματικές και τις δεοντολογικές του συντεταγμένες. Εξαλείφει την ψυχική αιτιότητα, εξοστρακίζει το υποκείμενο, αρνείται την αυτεξουσιότητα, παρα-

βλέπει τις ηθικές και διόλου ηθικολογικές συναφείς κατηγορίες.

Αν δε ο ψυχισμός όπως, εγκύτως, μας πληροφορούν είναι μια νευρο-βιολογική μηχανή, τότε η Άβυσσος, το Απύθμενο, το μη προσδιορίσιμο δεν είναι παρά μόνο μια δυσλειτουργία προς επισκευή, μια νευρωνική σύναψη σε αναμονή της επικείμενης ανακάλυψης της.

Σε αυτό το γενικό πλαίσιο που οδηγεί στην απο-υποκειμενοποίηση της ανθρώπινης συνθήκης, στο θρίαμβο του επιστημονισμού αλλά και σε νεοφιλελεύθερες πολιτικές εκπαίδευσης και υγείας χωρίς άλλες αξίες πέρα από τη σχέση κόστους-κέρδους, σε αυτό το πλαίσιο ο έφηβος και ο νέος, όπως και ο ενήλικας, ασφυκτιούν.

«Ούτε κατανόηση, ούτε γιατρεία»: ένα ζήτημα ηθικής τάξεως

Ωστόσο, η επιθυμία του εφήβου δεν είναι ούτε να τον κατανοήσουν, ούτε να τον γιατρέψουν. Σε τελευταία ανάλυση το ερώτημα που θέτει, ακόμη και μέσα από την παθολογία του, είναι ηθικής τάξεως και ως εκ τούτου σε μεγάλο βαθμό αναπάντητο: *γιατί να ζήσω σε ένα κόσμο ενηλίκων που δεν διάλεξα και που όσα αφειδώς μου υποσχέθηκαν τώρα τα διαψεύδουν και μου τα αρνούνται;*

Είναι σημαντικό η πρόκληση του εφήβου να βρει ανταπόκριση, να μην χαθεί στο κενό, να μην προσκρούσει στο σκληρό τείχος του όποιου κοινωνικού και επαγγελματικού κομφορμισμού, ούτε να ακυρωθεί από τη «μαλακωσιά» της απέραντης κατανόησης και των άμετρων επιδιορθωτικών προθέσεων που στο ατομικό επίπεδο συγκαλύπτουν επιθετικότητες, καταστροφικότητες και ασυνείδητες ταυτίσεις με εφήβους και γονείς της προσωπικής ιστορίας των ενηλίκων. Στο πολιτικό πεδίο οι περιοδικές επιδημίες κατανόησης των νέων και «λήψης» των μηνυμάτων τους, συγκαλύπτουν την έλλειψη πραγματικού πολιτικού σχεδιασμού για τη νεότητα ή ακόμη και ανομολόγητες προθέσεις επιβολής κατασταλτικών μέτρων που εμποδίζουν την ελεύθερη εξέλιξη των νέων, την αυτονόμηση και την αυτονομία τους.

Για να βρει ο έφηβος τις ατομικές του συντεταγμένες πρέπει να τολμήσει, αλλά και να του επιτραπεί, να αντιπαρατεθεί, ώστε αντιπαρατιθέμενος να μπορέσει να διαπραγματευθεί μέσω ενός άλλου την δική του σεξουαλικότητα και καταστροφικότητα. Και αυτός ο άλλος –γονέας, εκπαιδευτικός ή ειδικός– οφείλει να παραμείνει ενήλικας.

Στις σημερινές συνθήκες όλα ωθούν προς την αντίθετη κατεύθυνση. Έφηβοι και ενήλικες μοιάζει να μοιράζονται τις ίδιες ανησυχίες, το ίδιο αίσθημα αστάθειας, επισφαλούς προσωρινότητας και αβεβαιότητας για το μέλλον, την ίδια απαξίωση για τους θεσμούς και την κυρίαρχη σκέψη, ενώ αισθάνονται την ίδια ανάγκη δημιουργίας καινούργιων εργαλείων σκέψης και δράσης. Ίσως η νεότης δεν είναι πλέον μία παρένθεση και βρισκόμαστε αντιμέτωποι με μια διαδικασία

«εφηβοποίησης» μιας ολόκληρης κοινωνίας χωρίς σαφή ταυτιστικά ορόσημα και με φαντασιακές σημασίες σε κρίση.

Όπως και αν έχουν τα πράγματα, θεωρώ ότι είναι σημαντικό ο εκάστοτε ενήλικας συνομιλητής του εφήβου να μπορέσει να του πει, με τα λόγια και τη στάση του, ότι δεν ξέρει περισσότερα από αυτόν για αυτόν, αλλά ότι ξέρει πώς στο πλαίσιο της σχέσης και της συνεργασίας που του προτείνει είναι δυνατόν στη θέση του υπάρχοντος προβλήματος να κατασκευαστεί μία γνώση που κανένας από τους δύο δεν θα κατέχει πλήρως.

Εν είδει επιλόγου

Από την εμπειρία της προσωπικής ανακάλυψης στην παθολογία, από την βίαιη εισβολή της ήβης στην ψυχική αποδιοργάνωση, από την αναγκαία αμφισβήτηση των γονεϊκών και κοινωνικών προτύπων στο απόλυτο κενό νοήματος και την υπονόμηση δυνατοτήτων, από την έντονη πολιτικοποίηση στην αδιαφορία και την πλήξη, από την πολυπόθητη ανεξαρτητοποίηση στις νεο-εξαρτήσεις και την αυτοκαταστροφικότητα, από την παραφορά στην απάθεια, από τη δίψα για ζωή στην ερωτοτροπία με τον Θάνατο διαγράφεται ο οδικός χάρτης της εφηβείας.

Όλες οι εκβάσεις είναι δυνατές στην επισφαλή πορεία του εφήβου να ιδιοποιηθεί το σώμα του, τη σκέψη του, την επιθυμία του, την ιστορία του και να αποκτήσει μια δική του θεώρηση του Κόσμου.

Η αρρώστια της νιότης, έχει τη δική της γιατρεία. Στο πέρασμά της αφήνει ίχνη ανεξίτηλα και επίκτητη, δυστυχώς, ανοσία. Από νιάτα ο άνθρωπος αρρωσταίνει μόνο μια φορά, ίσως και μια δεύτερη από τη νιότη των παιδιών του αλλά ούτως ή άλλως τα δικά του νιάτα έχουν για πάντα χαθεί.

Μήπως αυτό δεν τραγούδαγε νοσταλγικά και το ραδιόφωνο της δεκαετίας του '50; «*Τα καημένα τα νιάτα τι γρήγορα που περνούν ...*», με το ρεφραίν να καταλήγει αμείλικτα «*... όπως δεν γυρνά μια στιγμή το ποτάμι που τρέχει με ορμή.*» Και ας συγχωρεθεί ο συνειρμικός οίστρος της γραφής που από τον ορμητικό ρου της νιότης με οδηγεί στα μετρημένα χορευτικά βήματα ενός άλλου βαλς κινηματογραφικού και πιο κατοπινού, του «*Βαλς των χαμένων ονείρων*» του Χατζηδάκη και μιας ολόκληρης εποχής.

Ίσως η νιότη να είναι κάτι από πάντα χαμένο, γι' αυτό και πολύτιμη και απολύτως απαραίτητο να τη ζήσει κανείς. Όταν είναι παιδί ανυπόμονα την αναμένει, όταν έρχεται δεν το καταλαβαίνει, παθιάζεται και αρρωσταίνει, μεθάει μ' αυτή, υποφέρει από αυτή χωρίς ποτέ να ξέρει το γιατί. Γιατί τη ζει. Και όταν τη χάσει οριστικά, τότε την ξαναβρίσκει αλλά μόνο σαν παρελθόν, σαν ιστορία ατομική και συλλογική που αενάως πλάθει και αναπλάθει.

Ένας από τους στόχους μιας ψυχανάλυσης μήπως δεν είναι και το άνοιγμα των διυποκειμενικών οδών, η εμφάνιση νέων επενδύσεων και η διάρρηξη του κύκλου της επαναληπτικότητας που εμποδίζει το υποκείμενο να γίνει

συγγραφέας-δημιουργός της ιστορίας του; Μιας ιστορίας με δικές της δυνητικότητες και περιορισμούς και όχι ενός πεπρωμένου της ειμαρμένης. Μιας ιστορίας που νοηματοδοτείται από το κοινωνικό και το πολιτισμικό της πλαίσιο και συνάμα το νοηματοδοτεί.

Την σκληρή αρνητική εκδοχή μιας τέτοιας ατομικής και συλλογικής ιστορίας μήπως δεν δραματοποιεί και η νιότη των ηρώων του Φρέντερικ Μπρούκνερ στο άγριο σκηνικό της γερμανικής κοινωνίας του '26, τρία χρόνια πριν από το οικονομικό κραχ; Ο τίτλος του θεατρικού έργου είναι *Η αρρώστια της νιότης*.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

- 1 Βλ. Μούζιλ Ρόμπερτ, *Οι αναστατώσεις του οικότροφου Ταίρλες*, εκδ. Πατάκη, 2001 και *Ο άνθρωπος χωρίς ιδιότητες*, εκδ. Οδυσσέας, 1992.
- 2 Βλ. Winnicott, D.W. (1971), *Playing and reality*, γαλλ. μεταφρ. *Jeu et réalité*, ed., Gallimard, Paris 1975, σ. 190-207.
- 3 Βλ. Freud, S. (1933), *Nouvelles conférences d'introduction à la psychanalyse*, ed. Gallimard, Paris 1984, σ. 211.
- 4 Παραπέμπω σαν βασική ελληνική βιβλιογραφική αναφορά στο Κ. Καστοριάδης, *Η φαντασιακή θέσμιση της κοινωνίας*, εκδ. Ράππα, 1978.
- 5 Την καταστατική αδυνατότητα του Πραγματικού, κατανοώ εδώ, ως την θεμελιακή του ιδιότητα να διαφεύγει από «κάθε τυποποιημένο πεδίο της αλήθειας» (J. Lacan, *Séminaire XVII, L'envers de la psychanalyse*, Seuil, 1991, σ.190).
- 6 Βλ. γαλλ. μεταφρ. στο Freud, S., *La naissance de la psychanalyse*, PUF, 1973, σ. 336.

ΕΚΔΟΣΕΙΣ νήσος

νέα κυκλοφορία

Μετασχηματισμοί του χώρου
Κοινωνικές και πολιτισμικές διαστάσεις

Μάνος Σπυριδάκης (επιμ.)

Τίτλος 16

νήσος

Μάνος Σπυριδάκης (επιμ.)
Μετασχηματισμοί του χώρου
Κοινωνικές και πολιτισμικές διαστάσεις

Στον χώρο του τόπου φιλοξενούνται διαφορετικά είδη κοινωνικών αποτελεσμάτων τα οποία προσεγγίζουν την έννοια του χώρου μέσα από την κριτική, τη θεωρία και τη μεθοδολογία που εφαρμόζεται από το θεωρητικό επίπεδο των ενδιαφερόντων τους.

Η επιλογή της θεματικής υποστηρικτήρα από την ανάγκη προβληματισμού της έννοιας αυτής η οποία εκλαμβάνεται ως ένα παλιό πρόβλημα στο πλαίσιο του οποίου η σημασία της ταυτότητας, της ατομικότητας και της πολιτισμικότητας βρεσκαίνεται με μια διαρκή διαδικασία αναμόρφωσης και αναπροσαρμογής με κοινωνικο-πολιτισμικούς και πολιτικο-οικονομικούς όρους.

Σταυρός του τόπου είναι το αναδειχθεί αυτή τη διάσταση της έννοιας του χώρου ως διαδραστική οντότητα η οποία ενέχει κοινωνικές σχέσεις που δημιουργούνται καθώς είναι από αποτελέσματα και πολιτισμικές παρεμβολές με τη σειρά τους επάλληλα στην διαρκή αναμόρφωσή του δημιουργώντας αποτελεσματικές κοινωνικές πρακτικές όσο και αποτελεσματικές έρευνες.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΜΑΝΟΣ ΣΠΥΡΙΔΑΚΗΣ
Εισαγωγή και δομή του τόμου

ΝΤΙΝΑ ΒΑΙΟΥ – ΑΡΗΣ ΚΑΛΑΝΤΙΔΗΣ
Πόλεις των κώλων. Καθιερωμένες πρακτικές και συνειδητοποίηση του δημόσιου χώρου

ΑΝΔΡΟΜΑΧΗ ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ
Από το νομοθετικό στην αστικοποίηση κοινωνική και πολιτισμική οργάνωση του αστικού επαρχιακού χώρου

ΜΑΡΙΑ ΒΕΛΙΩΤΗ-ΓΕΩΡΓΙΟΠΟΥΛΟΥ
Χώρος και ιστορία: διακρίσεις, συγκρίσεις και συνιστάτες σε μια πόλη της Πελοποννήσου

ΜΑΝΟΣ ΣΠΥΡΙΔΑΚΗΣ
Αποσκόληση και ανάπλαση στην παρόδια πόλη
Η περίπτωση των λιποκρήνων Δραπετσώνας

CORINE VÉDRINE
Όταν η επικρατηστική σκέψη διαδράμει στην αστική σκέψη
η περίπτωση της επικράτησης Michelin στο Κλίμακ-Γερράν (Γαλλία)

ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ
Αναστάσεις στην υγεία και τις υπηρεσίες υγείας η ευρεία διασπορά

ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΚΑΡΑΚΑΣΙΩΤΟΥ
Νόσος της νεοεπικράτησης και βιοαρχαίες σχέσεις
Κατασκευάζοντας τη κομποποίηση στο χώρο της αλυσίδας

ΓΙΩΡΓΟΣ ΤΣΙΜΟΥΡΗΣ
Φανταστικές γεωγραφίες και διεθνείς μεταμορφώσεις κινήσεων
νέο φαινόμενο ή παλιό σε συνθήκες ύστερου καπιταλισμού

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΑ ΜΠΑΔΑ
Ιστορίες μεταμόρφωσης μέσα από παράνομα μονοπώλια
Χώρος και ταυτότητες

ΓΙΩΡΓΟΣ ΚΙΡΗΤΣΙΔΗΣ
Μεταπολεμική γαλλική και βρετανική μεταναστευτική πολιτική
από την ενσωμάτωση στην ενταξία

ΑΛΕΞΑΝΔΡΑ ΚΙΡΗΤΣΙΔΑΚΟΥ
Ελευθερία κινήσεως και ευρωπαϊκή αλληλεγγύη των αλλοδαπών μεταναστών
στην Ελλάδα

ΒΑΣΙΛΗ Κ. ΔΑΛΚΑΒΟΥΜΗ & ΓΙΑΝΝΗΝΗ ΔΡΕΝΗ
Κινητικότητα και μετακίνηση και ενδο-εξωτερικές συνθήκες
σε μια αναδυόμενη χώρα

ΓΙΑΝΝΗΣ ΖΑΜΑΚΗΣ
Κοινωνικός χώρος και κτηρητικότητα: θεωρητικές προσεγγίσεις και αναδείξεις
ταυτότητας στην ευρωπαϊκή αγορά

ΓΙΑΝΝΗΣ ΔΑΜΗΛΑΚΗΣ
Μεταμορφώσεις του τόπου: Αρκαδικότητα, αναμόρφωση και η αθέτηση
Αρκαδικότητας από τον 18ο αιώνα έως σήμερα

ΔΕΣΠΟΙΝΑ ΤΣΑΚΙΡΗ
Ο κοινωνικός φανταστικός χώρος των ευρωπαϊκών χωρών
στην εγκατάσταση ή την απομάκρυνση της διασποράς
των μεταναστών στην ευρωπαϊκή αγορά

ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΚΩΝΙΝΟΠΟΥΛΟΣ
Εξέταση χώρου και κοινωνικών διαστάσεων της ζωής των Τσιγγάνων
σε πέντε περιφέρειες της Ελλάδας

ΚΥΡΙΑΚΟΣ ΓΟΥΡΛΙΩΤΗΣ
Αποστάσεις στην ασφάλεια στην εργασία: βιοπονητική προσέγγιση
των εργατικών συνθηκών στην Ελλάδα

Σαυρή 14, 10553 Αθήνα | τηλ./φαξ: 210 3250058 | email: info@nissos.gr | www.nissos.gr
ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟ: Πετρουλάκη 5 (Στοά του βιβλίου) | τηλ. 210 3213583